

OSMANLI EKONOMİSİNE KADININ KATILIMI WOMEN'S PARTICIPATION IN THE OTTOMAN ECONOMY

Aytaç Çağlar¹

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı, tarım merkezli aktivitelerle başlamış, zamanla küçük ölçekli sanayi ve ticaret faaliyetlerine evrilmiştir. Kadınlar, bu ekonomik süreçlerde farklı roller üstlenmiş, tarımsal üretimden zanaatkarlığa, ticaretten sanayi üretimine kadar geniş bir yelpazede faaliyet göstermiştir. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde uygulanan reformlar, kadınların eğitim ve profesyonel hayata erişimini genişletmiştir. Bu dönemlerde kadınlar için açılan okullar, meslek kursları ve çeşitli eğitim kurumları, kadınların ekonomik bağımsızlıklarını ve toplumdaki rollerini güçlendirmiş, ekonomik ve sosyal dönüşümlere zemin hazırlamıştır. Kadın dernekleri ve cemiyetler de bu dönemde önem kazanmış, kadınların sosyal ve ekonomik haklarını savunma noktasında etkili olmuştur. Bu çalışma, Osmanlı toplumunda kadınların ekonomik hayata katılımını tarihsel bir perspektiften ele alarak, dönemsel değişimleri ve kadınların karşılaştığı zorlukları ve fırsatları incelemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların ekonomik hayata katılımı üzerine yapılan mevcut çalışmalar oldukça sınırlı olup genellikle de belirli döneme veya belirli bölgelere odaklanmıştır. Bu çalışmada ise kadınların ekonomik rollerinin evrimi ve bu süreçte karşılaştıkları zorluklar ve fırsatlar bütüncül şekilde ele alınmıştır. Araştırmanın yöntemi olarak nitel analiz kullanılmış, Osmanlı arşiv belgeleri ve akademik literatür temel alınarak kadınların ekonomik rolleri çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Çalışma göstermiştir ki; Osmanlı kadınlarının ekonomik hayata katılımını sınırlayan başlıca engeller; toplumsal normlar, yasal kısıtlamalar ve ahlaki değer yargılarıdır. Şer'i hukuk çerçevesinde kadınlara tanınan bazı haklar (miras, mülkiyet, ticaret yapma gibi) çoğu zaman pratikte toplumsal baskılar ve cinsiyetçi yargılar nedeniyle sınırlı kalmıştır. Buna rağmen, kadınlar ekonomik yaşamın birçok alanında aktif roller üstlenmişler ve zamanla ekonomik süreçlere olan katılımları artmıştır. Kadınların ekonomik yaşama katılımının artması, toplumsal cinsiyet rollerinin yeniden şekillendirilmesine ve kadınların kamusal alandaki görünürlüğüne artmasına katkıda bulunmuştur. Bu çalışma, Osmanlı kadınının ekonomik yaşamdaki yerinin anlaşılmasına katkıda bulunabilir. Yine Türkiye'deki kadın haklarının iyileştirilmesi noktasında tarihsel bir perspektif sunabilir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kadın, Ekonomi, Eğitim.

ABSTRACT

The economic structure of the Ottoman Empire began with agriculture-centered activities, and over time, it evolved into small-scale industry and trade. Women undertook different roles in these economic processes, participating in a wide range of activities from agricultural production to craftsmanship, and from trade to industrial production. Reforms implemented during the Tanzimat and Constitutional periods expanded women's access to education and professional life. Schools, vocational courses, and various educational institutions established for women during these periods strengthened their economic independence and roles in society, laying the groundwork for economic and social transformations. Women's associations and societies also gained importance in this era, effectively advocating for women's social and economic rights. This study examines the participation of women in the economic life of Ottoman society from a historical perspective, exploring the periodic changes, challenges, and opportunities they faced. Current research on the economic participation of women in the Ottoman Empire is quite limited and often focuses on specific periods or regions. However, this study holistically addresses the evolution of women's economic roles and the challenges and opportunities they encountered during this process. Qualitative analysis was used as the research method, and Ottoman archival documents and academic literature were the primary sources for evaluating women's economic roles from various perspectives. The study shows that the main barriers limiting the economic participation of Ottoman women were social norms, legal restrictions, and moral values. Despite some rights granted to women under Sharia law (such as inheritance, property ownership, and trade), these were often limited in practice due to societal pressures and sexist judgments. Nevertheless, women assumed active roles in many areas of economic life, and over time their participation in economic processes increased. The increased participation of women in economic life has contributed to reshaping gender roles and increasing women's visibility in the public sphere. This study could contribute to understanding the role of Ottoman women in economic life and offer a historical perspective on improving women's rights in Turkey.

Keywords: Ottoman Empire, Women, Economy, Education

¹ Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, aytaccaglar@outlook.com.tr, ORCID ID: 0000-0002-9223-3981

Sorumlu yazar / Corresponding Author: Aytaç Çağlar, **e-posta:** aytaccaglar@outlook.com.tr,

Gönderilme /Submitted: 03.08.2024 **Kabul/ Accepted:** 23.10.2025

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomi politikaları, çok çeşitli sosyal ve kültürel faktörlerin etkisi altında şekillenmiş ve yaşatılmıştır. Devletin her döneminde ekonomiye büyük bir önem verildiği bilinmektedir. Temel olarak tarım toplumu olan Osmanlı Devleti'nin ekonomisi de tarım ve toprağa bağlı işletilen vergilerin gölgesinde gerçekleşmiş ve inanç sistemleri de ekonomi politikalarında etkili olmuştur. Devlet kuruluşundan 17. yüzyıla kadar kendi kendisine yeten kapalı bir ekonomik model izlemiştir. Fakat duraklama döneminden itibaren ekonomi modellerinde de reformlar yapılarak, klasik metotlardan tam olarak kopmamış fakat dışa açık bir ekonomi modeli izlenmeye başlanmıştır. Bu çabaların her birinin devletin merkezi gücünü artırmaya yönelik olduğunu da burada belirtmek gerekmektedir. Fakat buna karşın Osmanlı Devleti, Batı için bir çevre ve hammadde kaynağı haline gelmiştir. Öyle ki Osmanlı Devleti 17. yüzyıl ve sonrasında başta İngiltere olmak üzere Batılı ekonomilerin amaçlarını gerçekleştirdikleri bir uygulama sahası görünümündedir (Özgün, 2008: 5).

“Osmanlı kadınının ekonomideki rolü nedir?” Sorusu oldukça tartışmalı bir alandır. Literatürde bazı kaynaklarda kadınların ekonomik hayata özgürce katılabildiği belirtilirken, bazı kaynaklarda ise sınırlı bir katılımdan bahsedilmektedir. Bu görüş farklılıklarının temelinde, İmparatorluğun geniş coğrafyalara yayılmış olması, etnik ve dini çeşitliliği, sosyo-ekonomik yapıları ve dönemselsel ekonomik koşulları gibi unsurlar etkili olmuş olabilir. Bu çalışma, arşiv belgelerine dayanarak objektif bir bakış sunmayı amaçlamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadının ekonomik faaliyetlerdeki rolünü anlamak, imparatorluk döneminde sosyal ve ekonomik yapının daha kapsamlı bir analizini yapmayı sağlar. Osmanlı'da kadınların ticaret ve üretime katılımı, dönemin toplumsal cinsiyet ilişkilerini, kadının toplumdaki konumunu ve ekonomik hayatta ne ölçüde etkin olduğunu anlamak için önemli bir gösterge niteliğindedir. Bu bağlamda, Osmanlı'daki kadının ekonomik konumunu araştırmak, Osmanlı toplumsal yapısının yanı sıra dönemin kadın ve aile ilişkilerine de ışık tutar. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı toplumunda kadının ekonomik hayata katılımını ve bu katılımı sınırlayan veya destekleyen sosyal ve yasal yapıları incelemektir. Özellikle kadının ticaret ve üretimdeki rolünü ve karşılaştığı engelleri araştırmak hedeflenmektedir. Ayrıca, kadının ekonomik katılımını teşvik eden ya da sınırlandıran yasal düzenlemeler, kurumsal yapı ve toplumsal algı gibi faktörlerin de nasıl şekillendiği değerlendirilmektedir. Bu çalışmanın hipotezi, Osmanlı'da kadınların ekonomik faaliyetlere katılımının sınırlı olmakla birlikte belirli alanlarda önemli roller üstlendiğidir. Kadının ekonomik hayattaki varlığı, dönemin sosyal ve yasal kısıtlamaları çerçevesinde şekillenmiş; ancak buna rağmen kadınlar belirli sektörlerde ticari ve üretim faaliyetlerine katkı sağlamıştır. Çalışmada, nitel analiz yöntemi tercih edilmiştir. Mevcut literatür taraması yapılmış, Osmanlı dönemi arşiv belgeleri incelenmiş ve kadının ekonomik rolü belgeler ışığında değerlendirilmiştir. Belgelerin analizi ile kadınların üretim ve ticaret alanlarındaki yerini incelemek, Osmanlı'daki kadının toplumsal ve ekonomik konumunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

1. OSMANLI DEVLETİNDE KADIN İMAJININ KAYNAKLARI

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemindeki kadın imajı, imparatorluğun farklı bölgelerinde farklı algılamalarla şekillenmiştir. Örneğin saray kadınları ile halk kadınları farklı algılanmaktadır. Saray kadınlarına daha fazla önem verildiği, halk kadınının ise hanelere itildiği anlaşılmaktadır. Saray kadınları yönetime bile etki edebilirken halk kadınının varlığı doğurganlık ve üretimle kısıtlı bir imaja sahiptir (Kurt, 2020: 70; Yılmaz, 2010: 195). Bu dönemde çocuk sayısı ve yaş alma, statünün belirginleşmesini sağlamaktadır (Kavuncu, 1999: 162). Osmanlı Devleti, aile hayatında her ne kadar ataerkil bir düzen benimsenmişse de annelere çocuk eğitimi noktasında büyük bir sorumluluk yüklenmiştir. Dolayısı ile çocuğun eğitimi ancak annenin eğitimi ile mümkün olabilir imajı hâkimdir (Kurt, 2020: 72). Fakat modernleşme dönemine kadar bu mantığı pekiştirecek etkin bir girişimden bahsetmek de güçtür.

İslamiyet'ten önceki Türklerin kadına dair bakış açısı Osmanlı Devleti'nde kısmi olarak sürdürülmüşse de Osmanlı Devleti'nde kadın imajı çoğunlukla İslam kültürü, Eski Türk gelenekleri ve inançları etrafında şekillendirilmiştir (Kavuncu, 1999: 144). Fakat burada İslamiyet'in Osmanlı kültür değerleri ile harmanlandığı bir model söz konusudur. Örneğin İslamiyet'in çok eşliliğe izin vermesine karşın, Osmanlı Devleti'nde çok eşlilik fazlaca tercih edilmemiştir (Yılmaz, 2010: 193). 1885-1906 yılları arasında İstanbul'da çok eşliliğin % 2,16 ile % 2,51 olduğu bilinmektedir (Kurt, 2020: 71).

Osmanlı Devleti'nde evliliğe dair düzenlemelerde kadın haklarına bakılacak olursa, kadınının, evlilik sırasında ancak boşanma hakkı kendisine verilirse bu haktan yararlanılabildiği görülmektedir. Eğer kadına evlilik sırasında bu

hak verilmemişse sonrasında boşanma hakkı yalnızca erkekte olabilmekte idi. Hatta erkeğin boşanabilmesi “*boş ol*” cümlesinin üç kez tekrarı şeklinde olabilmekte idi (Kurt, 2020: 71). Kadın evlenirken mehir adlı teminatın kendisine verilmesi şart koşulmuş ancak kadın talep etmezse erkek bundan muaf tutulmuştur (Kocak, 2018: 178). Mehir para ya da farklı bir maden olabileceği gibi herhangi bir değerli eşya ya da gelir kaynağı da olabilmekte idi. Evlendikten sonraki süreç için de kadın ve erkek karşılıklı hak ve yükümlülüklerle çepeçevre kuşatılmıştı. Örneğin Kuran'da kadına iyi muamele edilmesine dair pek çok ayet vardır yine Hz. Muhammed'in Veda hutbesinde bu yönde söylemlerinin olduğu görülmektedir (Kavuncu, 1999: 162).

Osmanlı toplum yapısında evlilik hayatında kadından beklenen en önemli görev erkek çocuk dünyaya getirmesi olmuştur. Kuran-ı Kerimde kadınların bedenlerinin “*tarla*” olduğunun ifade edildiğini savunanlar bu görüşlerine dini bir destek sağlamıştır (Yılmaz, 2010: 197). İlgili konunun geçtiği yer, Bakara suresi 223. ayettir. Ayette, “*Kadınlar sizin ekeneginizdir; ekeneginize nasıl isterseniz öyle yaklaşın*” denilmektedir (Kuran-ı Kerim, Bakara 223). İfade etmek lazımdır ki bu çok farklı manalarda yorumlanabilecek bir açıklamadır.

Klasik Osmanlı toplum yapısında halk kadını, ev ve hareme itilmiştir (Yılmaz, 2010: 195). Bunun somut bir örneği olarak haremlik-selamlık uygulaması gösterilebilir. Anadolu evlerinde kadın ve erkeğin ayrı ayrı yerlerde oturduğu kısımları ifade eden bu uygulamada erkekler ancak selamlıkta, kadınlar ise ancak harem denen kısımda oturabilmekte idi (Kavuncu, 1999:167).

İslam fıkında kadın ve erkek ticari manada eşit değerlendirilmiş ve servet biriktirme ve tasarruf edebilecekleri yazılmıştır. Dolayısı ile

Osmanlıda ticari manada kadının faaliyetlerine olumsuz bir resmi engel mekanizması olmakla birlikte toplumsal baskının olduğu da yadsınmaz (Kavuncu, 1999: 163). Bu imajın somut bir örneği olarak Bacıyân-ı Rûm teşkilatı gösterilebilir. Bu teşkilat ile ekonomiye katılan kadınlar aynı zamanda sosyal hayatında içerisinde olabilmişlerdir. İslam fıkına göre tasarlanan Osmanlı şer'i mahkemelerinde de kadının ticari hayata katılımını gösteren pek çok somut örnek mevcuttur (Akköy, 2021: 33). Bazı vesikalardan anlaşıldığı üzere de kadının mahkemeye başvurusu kolaylaştırılmaya çalışılmıştır. Örneğin, Ahmed Cevdet Paşa imzası ile Adalet Bakanlığı'ndan, Başvekâlet'e gönderilen bir vesikada; nafaka ve mihr gibi fakirlere ait hakların korunması amacıyla, hapis cezasına çarptırılan borçluların alacaklıları olan kadınların, çocukların ve yaşlıların haklarının temin edilmesine ilişkin geçici kanun gereğince, mahkeme kararı için ödenmesi zorunlu olan ilam ücretinden muaf tutulmaları gerektiği belirtilmiştir. Vesikada ifade edildiğine göre 12 Eylül 1879'da kadın, çocuk ve yaşlıların mahkeme kararı için ödemeye zorunlu oldukları ilam ücretinden muaf tutulmaları gerektiğine dair talebin merkeze bildirildiği fakat merkezden konuya dair net bir dönüş yapılmamıştır. Vesikada, bu konunun netleştirilmesinin aciliyeti vurgulanarak gereğinin yapılmasının talep edildiği görülmektedir. Ahmed Cevdet Paşa'nın imzasını taşıyan belgenin tarihi 22 Ekim 1879'dur (BOA, ŞD, 2427/12-4). O halde merkeze gönderilen iki yazı arasında sadece 40 gün vardır. Bu süre, o dönemin ulaşım şartları içerisinde değerlendirildiğinde oldukça kısadır. Bu ise, kadın, yaşlı ve çocukların ekonomik katılımı adına samimi bir uğraş verildiğini düşündürmektedir.

2. OSMANLI KADINININ EKONOMİK KATILIMI

Osmanlı kadınının ekonomideki ilk rolü, tüm aile fertleri gibi tarımsal faaliyetlere katılım şeklinde olmuştur. Görece şehirleşmiş Osmanlı ülkelerindeki kadınlar ise doğrudan ekonomik hayatın içinde olmuşlardır. Bu kadınların, kendilerine kalan mirasları tasarruf edebildikleri, ev, imalathane sahibi olabildikleri, vakıflardan dükkân kiralayabildikleri örneklere Şeriye sicillerinde rastlamak mümkünse de bunların erkeklere oranla düşük seviyede olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Yine bunlardan başka 17. yüzyıldan itibaren kadınların dokuma fabrikalarında işçilik yaptıkları da tespit edilebilmektedir. Bu dönemde erkek nüfusun savaş gücünü oluşturması ve ekonomideki devamlılığa duyulan ihtiyaç, kadınların ekonomiye katılımı teşvik dahi edilmiştir (Yakın ve Aydoğan, 2019: 27; Çelik, 2005: 58; Düzbakar, 2016: 101).

Osmanlı Devleti'nde kadınların kıyafetlerinde kadın imajına dair izler bulmak mümkündür. Devletin kadın kıyafetleri ile ilgili pek çok düzenlene yaptığı bilinmektedir. Çıkarılan kanunların, Müslüman kadınların islama aykırı şekilde topluma karışmalarını engellemek amacını taşıdığı anlaşılmaktadır. III. Ahmet, III. Selim, II. Mahmut Abdülmecid dönemlerinde bu konuda yasalar çıkarılmıştır. Yasalarda dikkat edilmesi istenen genel şeyler olarak; kadınların sokağa çıktıklarında içlerini göstermeyecek yasmak ve örtü giymeleri, feracelerinin çuha ya da çuha cinsinden imal edilmiş olması, sırma tarzı gereksiz masraflı kumaşların kullanılmaması, sade çorapla sokağa çıkılmaması sayılabilir. Ayrıca kadınlardan çarşı-pazarda işlerini olabildiğince hızlıca halletmeleri ve mağazaların içine girmeksizin mağaza önünden seçimlerini yaparak

alışverişlerini sonlandırmaları beklenmiştir (Atalay, 2021: 142).

Kadın kıyafetleri konusunda yapılan düzenlemelerin hedefi esasen İstanbullu kadınlardır. Yasaklar ve kurallar 3-5 aylık sürelerle tekrarlanmış fakat özellikle de 16. yüzyıl sonrasında Avrupalı kadınların giydiği kürk, dantelli kumaş gibi kıyafetlerin ve yine parfüm kullanımının Osmanlı kadınları arasında da yaygınlaştığı görülmektedir (Kavuncu, 1999: 164). Tanzimat döneminde kadına dair sert yasak ve tutumların bir miktar esnetildiği görülmektedir. Fakat radikal bir değişim de yoktur. Örneğin bu dönemlerde kadınlar halen gemi gibi toplu taşıma araçlarında erkeklerle aynı ücreti ödemelerine karşın gemilerin yalnızca kamara kısmında seyahat edebilmiştir (Yılmaz, 2010: 196).

Ahi Teşkilatı'nın bir uzantısı olan Bacıyân-ı Rûm adlı teşkilat, Osmanlı şehirlerinde yaşayan kadınların ekonomik katılımında önemli işlevler görmüştür (Temizer, 2022: 54). Fakat belirtmek lazımdır ki *Bacıyan-ı Rum* teşkilatından yalnızca tek bir kaynaktan bahsedilmiş olması (yalnız Aşıkpaşazade bahseder), teşkilatın varlığına dair soru işaretlerini artırmaktadır (Çubukçu, 2015: 218). Fuad Köprülü ve pek çok tarihçi de bu örgütün var olabilme ihtimalini farklı kaynaklarla destekleyerek açıklamışlardır. Teşkilatın kurucusu, Ahi Evran Şeyh Nâsirüddin Mahmud b. Ahmed el-Hoyî'nin kızı Fatma Bacı'dır. Örgüt, dünyada bilinen ilk feminist oluşumlardan olması bakımından evrensel bir mahiyeti de taşır. Örgüt esnaf ve zanaatkar kadınların teşkilatlandırılması, İslami kaidelerle ahlaklandırılması, meslek sahibi edilmesi gibi faaliyetler yürütmüştür (Sırım, 2015: 120).

Haseki Darüşşifasının yakınlarında Hürrem Sultan'ın desteği ile "avrat pazarı" adı ile büyük bir pazarın tesis edildiği ve kadınların burada

kendi ürettikleri el işlerini ve gıda ürünlerini sattıkları bilinmektedir. Yine Osmanlı kadınları arasında bohçacılık faaliyetleri de yaygındır. Bohçacı kadınlar, saray haremine izin alarak girebilmiş ve cariyeye ve valide sultanlara satış gerçekleştirebilmiştir (Karta, 2006: 110; Kurnaz, 1991: 95). 16. yüzyıldan itibaren kadının bazı meslek gruplarında hizmet verdiği de görülmektedir. Özellikle de hemşirelik, jinekolog, bakkal, çamaşırcılık, köle tacirliği, dükkân işletmeciliği ve kuyumculuk bu mesleklerden bazılarıdır (Kavuncu, 1999: 167). Şevket Pamuk'un Osmanlı Devleti'nin ekonomisi ile ilgili kaleme aldığı bir eserinde (Pamuk, 2016: 84), Osmanlı'daki ekonomik dalgalanmaların en az erkekler kadar kadınları da etkilediği tespiti kayda değerdir.

III. Selim tarafından çamaşırcı kadınlara dükkân kiralanmasının yasaklandığı bilinmektedir. Yasağın nedeni; çamaşırhanelerin önlerine kadınları izlemek için erkeklerin kümelenmesi gösterilmiştir (Kavuncu, 1999: 167). Ancak, bu durumun çözümünde sorunun temel nedenlerine odaklanılmak yerine daha kolay ve yüzeysel bir çözüm olan yasağın tercih edilmesi dikkat çekicidir. Benzer şekilde, Osmanlı toplumunda kadınların kamusal alanlardaki varlıklarının ahlak, namus gibi kavramlar üzerinden denetim altına alınmaya çalışıldığına dair başka örnekler de bulunmaktadır. Kadınların toplum içerisindeki hareket alanlarının sınırlandırılması, çoğu zaman ahlaki kaygılarla meşrulaştırılmıştır. Bu durum, kadınların toplumsal yaşamda maruz kaldıkları baskıların tarihsel bir sürekliliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Daha sonraki dönemlerde, özellikle Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemlerinde kadınların kamusal alandaki varlıkları artarken, bu tür kısıtlamalarla mücadele etme eğilimleri de güçlenmiştir. Kadın hareketlerinin yükselmesi ve

modernleşme süreçleri, kadınların hem toplumsal rollerinde hem de kamusal alandaki yerlerinde önemli değişimlere yol açmıştır (Bilgen, 2010: 214).

Osmanlı kadınının 19. yüzyılın son çeyreğine kadar devlet memuriyeti manasında ekonomik katılımı söz konusu olamamıştır. Kırsal kesimde yaşayan kadın, tarımsal üretim faaliyetlerinde etkin rol oynarken, kentli kadınlar ise erkeklerle birlikte ev ekonomisi için doğrudan ticari hayatın içerisinde olmuş fakat bu katılım genellikle ev temizliği işleri gibi işler olmuştur. Yine Osmanlı Devletinde cariyelik uygulaması da olduğundan, çoğu zaman bu işleri de cariyeler yapmış ve bu durum kentli kadınların iş bulmaları zorlaşmıştır. Bazı kentli kadınlar da mevsimlik işçi olarak imparatorluğun büyük tarım bölgelerinde çalışmaya gitmiştir (Karta, 2006: 110). İncalcık da kırsal yerlerdeki kadın ve çocuk emeğinin, Osmanlı ihraç maddelerinin üretiminde sıklıkla kullanıldığını ifade etmiştir (İncalcık, 1951: 130).

Osmanlı döneminde kadınlara bazı ekonomik ayrıcalıklar sağlandığı görülmektedir. Bu kapsamda özellikle Karaman, Konya, Ereğli ve Karapınar gibi bölgelerde kadınların ve çocukların pazarlarda sattığı pamuklu bezlerden vergi alınmaması yönünde düzenlemeler yapılmıştır. Ancak aynı bölgelerde dokumacılıkla uğraşan esnafa yönelik vergi uygulaması devam ettirilmiştir. Bu duruma ilişkin Sadrazam Melek Mehmed Paşa'nın emriyle çıkarılan bir belge, Osmanlı yönetiminin ekonomik kararlarının maliyet ve etkinlik hesapları doğrultusunda şekillendiğini göstermektedir. Belgede, Karaman Eyaleti'ndeki birçok köy ve kazada halkın büyük kısmının dokumacılıkla meşgul olduğu belirtilmektedir. Kadınlar ve çocuklar tarafından küçük ölçekli pamuk ipliği üretimi ve satışı yaygınlaşmış, haftalık pazarlarda bu ürünlerin el

değiştirmesi olağan bir uygulama haline gelmiştir. Ancak devlet, bu tür düşük miktarlı satışlardan vergi almanın hem idari hem de ekonomik açıdan verimsiz olacağını değerlendirmiştir. Vergi toplamak için görevlendirilecek personelin maliyetinin, elde edilecek gelirden fazla olacağı düşüncesiyle, Manisa ve Tire gibi bölgelerde uygulanan sisteme benzer şekilde, kadınlar ve çocuklar tarafından üretilen pamuk ipliklerinden vergi alınmamasına karar verilmiştir. Bunun yerine, dokumacılıkla uğraşan esnaftan belirlenen oranlarda vergi tahsil edilmesi öngörülmüştür (BOA, C.İKTS, 24/1186-1). Anlaşıldığına göre, ilgili zümreden vergi alınmaması daha çok realpolitik kaygılardan kaynaklanmıştır. Her ne kadar doğrudan toplumsal cinsiyet temelli bir özellik taşımıyor olsa da konunun bütüncül bir şekilde ele alınabilmesi adına çalışma kapsamında ele alınması uygun görülmüştür.

Osmanlı hukuk sisteminde kadınların miras hakkı, belirli kurallar çerçevesinde korunmuş ve zaman zaman padişah fermanlarıyla güvence altına alınmıştır. Bu durumun bir örneği, 17 Mart 1848 tarihli ve Padişah Abdülmecid'in bizzat imzasını taşıyan bir fermanla görülmektedir. Söz konusu fermanla, miras kalan tarlalarına el konulan bir kadının haklarının korunması gerektiği vurgulanmış ve adaletin sağlanması adına ilgili makamlara talimat verilmiştir. Fermanla, Trabzon Valisi İsmail Rahmi Paşa ve Hemşin Kazası'nın yetkililerine hitaben yazılmış bir emir yer almaktadır. Kilahlı köyünde yaşayan Cevahire adlı kadının, baba bir erkek kardeşlerinin vefat ettiği ve geriye mirası paylaşacak başka bir kardeşi kalmadığı belirtilmiştir. Buna rağmen, aileye ait tapulu tarlaların köydeki Sakaoğlu Mehmed ve Postaloğlu Ahmed adlı kişilere devredildiği ve bu durumun hukuka aykırı olduğu ifade edilmiştir. Cevahire'nin hakkının

korunması için bir ferman çıkarılması yönündeki talebi üzerine, Divan-ı Hümayun meseleyi incelemiş ve belirli şartlar çerçevesinde hakkının teslim edilmesi gerektiğine karar vermiştir. Eğer tarlalar, kadının erkek kardeşleri tarafından kullanılmış ve onların vefatından sonra başka bir mirasçı kalmamışsa, kadının miras hakkı saklı tutulmalıdır. Fakat kadın miras hakkını kullanmaktan vazgeçmişse, bu durumda tarlaların başkalarına devri hukuka uygun görülebilir. Fakat kadın bu yerleri talep etmiş ve buna rağmen mülk başkalarına devredilmişse, bu bir haksızlık olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı hukuk sisteminde, böyle durumlarda belirlenen sürenin beş yıl olduğu ve bu süre içinde hakkın talep edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Yetkililerden, tarlaların devrinin yasal olup olmadığını araştırmaları ve sürenin dolup dolmadığını incelemeleri istenmiştir. Eğer kadının hakkı geçerli ise mülklerin kendisine iade edilmesi gerekmektedir. Davacı adına bir mübaşir tayini gerekirse, bu masrafların davacı tarafından karşılanması gerektiği belirtilmiş, davalılara ek bir mali yük getirilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Padişahın bu fermanla özellikle adaletin sağlanmasına ve hiç kimseye haksızlık yapılmamasına önem verdiği görülmektedir (BOA, A. DVN. MHM, 5/47).

Bu ferman, Osmanlı yönetiminin kadınların miras hakkına yönelik hukuki korumalarını ve devletin adalet mekanizmasını işler kılma çabasını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Kadınların ekonomik ve hukuki haklarının korunmasına yönelik bu tür resmi belgeler, dönemin yönetim anlayışına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Cevahire adlı kadın, erkek kardeşlerinin ölümünden sonra aileye ait tapulu tarlaların miras yoluyla kendisine kaldığını belirtmektedir. Bu durum, Osmanlı'da kadınların miras yoluyla mülk sahibi olma

hakkını hukuken tanındığını göstermektedir. Kadınlar, aileden kalan mülklerin yasal varisleri olarak ekonomik kaynaklara erişim hakkına sahiptir ve bu hak, tarım ekonomisinin temel unsuru olan toprak mülkiyetiyle doğrudan ilişkilidir. Cevahire, kendisine ait olan mirasın haksız şekilde başkalarına devredildiğini fark etmiş ve bu durumu hukuki yollardan düzeltmek için devlete başvurmuştur. Bu durum, kadınların ekonomik haklarına ilişkin farkındalık sahibi olduklarını ve bu haklarını savunmak için resmi mekanizmalara başvurabildiklerini göstermektedir. Osmanlı hukuk düzeninde kadınların dava açabilme ve şikayette bulunabilme yetkisi, kadınların ekonomik süreçlere doğrudan katılımını destekleyen önemli bir hukuki güvencedir. Belge, tarlaların taşra ekonomisinin bir parçası olan tarım sektöründe önem taşıdığının da göstergesidir. Böylece kadınların taşrada yalnızca ev içi rollerle sınırlı kalmadığını, tarımsal mülkiyetin sahibi olarak üretim sürecinde de yer alabildiğini belirtmek yanlış olmayacaktır. Cevahire'nin mülkü üzerindeki haklarını talep etmesi, kadınların taşra ekonomisindeki üretici rollerine de işaret etmektedir. Kadınların toprak mülkiyeti üzerinden ekonomik güce erişmesi, taşra toplumlarında kadınların daha bağımsız bir ekonomik aktör olabilmesinin yolunu açmış olabilir. Belge, Cevahire'nin mülküne el konularak, mülkünün, Sakaoğlu Mehmed ve Postalı Ahmed gibi erkeklere devredildiğini belirtmektedir. Bu durum, taşra toplumlarında kadınların mülkiyet haklarının yerel güç odakları veya toplumsal normlar nedeniyle ihlal edilebileceğini ortaya koymaktadır. Ancak Osmanlı merkezi yönetiminin bu gibi durumlarda kadınların hakkını savunarak hukuki düzenlemeler yapması, devletin kadınların ekonomik katılımını koruma iradesini göstermektedir. Burada ifade etmek gerekir ki kadının mülkiyet hakkını elde edebilmesi için

yerel yöneticilerin durumu incelemesi, karar alması ve hakkaniyet sağlaması gerekmektedir. Yine kadınların davalarını takip etmek için bir mübaşir tayin etme ve masraflarını karşılama yükümlülüğüne sahip olmaları, ekonomik haklarını talep etmelerinin önünde maddi bir engel görünümündedir. Yine de devletin, taşra düzeyinde de kadınların mülkiyet haklarının ihlal edilmemesi için sorumluluk üstlendiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde sanayileşme sürecinde kadın işçilerin çalışma koşulları ve ekonomik durumları zaman zaman devletin dikkatini çekmiş ve çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bu çerçevede, 24 Aralık 1890 tarihli bir belge, İstanbul Belediyesi'ne İçişleri Bakanlığı tarafından gönderilmiş ve bir fabrikada çalışan kadın işçilerden evrak parası alınmaması gerektiğine yönelik bir değerlendirme yapılmıştır. İlgili yazışmada, İstanbul Belediyesi Meclisi'nin Yedikule civarındaki bir fabrikada çalışan kadın işçiler için her bir belge karşılığında on kuruş ücret alınmasına karar verdiği ve bu kararın şirket yönetimine iletilmesi belirtilmiştir. Fakat fabrika yönetimi tarafından sunulan dilekçede, kadın işçilerin büyük çoğunluğunun ekonomik olarak zor durumda olduğu ve günlük kazançlarının oldukça düşük olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle, söz konusu ücretin tahsil edilmesinin kadın işçilere maddi zorluk çıkaracağı vurgulanmıştır. Şirket yönetimi, bu ücretin hiç alınmaması veya tahsilatın 13 Mart 1891 tarihine ertelenmesi gerektiğini, ayrıca on yaşından küçük çocukların bu uygulamadan muaf tutulmasını önermiştir. İçişleri Bakanlığı ise belediyeden bu durumu değerlendirmesini ve sonucunu kendilerine bildirmesini istemiştir (BOA, DH. MKT, 1795/18). Bu belge, Osmanlı Devleti'nde kadın işçilerin ekonomik katılımının belirli sınırlamalar ve zorluklarla karşı karşıya

kaldığını ortaya koymaktadır. Kadınların sanayiye katılımı, Osmanlı modernleşme sürecinde ekonomik üretkenliği artırma girişimleriyle bağlantılı olsa da sosyal refah mekanizmalarının eksikliği nedeniyle ekonomik kırılganlıkları devam etmiştir. Fabrika yönetiminin dilekçesinde vurgulanan ekonomik güçlükler, kadın işçilerin düşük ücretlerle çalıştığını ve devletin koyduğu ek mali yükümlülüklerin bu grubu daha da zor duruma düşürdüğünü göstermektedir.

3. OSMANLI KADINININ MESLEKİ EĞİTİMİ

Osmanlı Devleti'nde kadınların meslek hayatına değinmeden önce meslek eğitiminin bir bütünlük göstermediğini ifade etmek lazımdır. Öyle ki devletin farklı coğrafyalarında farklı uygulamaların varlığı bilinmektedir. Sosyal statüler de mesleki eğitimin niteliğini belirlemiştir. Örneğin zengin ailelerin kızlarının kalelerde ve eğitim kurumlarında çalışma fırsatı varken, orta ve alt sınıf ailelerin kızları ise genellikle ev işi, çocuk bakımı gibi konularda aile içerisinde eğitim alabilmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat dönemine dek eğitim müesseseleri temel olarak Sıbyan mektepleri, Enderun Mektebi ve medreselerden oluşmaktaydı. Toplumda hem kız hem de erkek çocukların eğitime ilk adımını attıkları kurum Sıbyan Mektepleri idi. Bu kurumlar, genellikle her mahallede bulundukları için Mahalle Mektebi olarak da anılmaktadır. Çocuklar beş veya altı yaşlarında bu mekteplere başlarlar ve eğitim süreçleri yaklaşık üç ile dört yıl arasında sürmektedir. Sıbyan Mekteplerinin asli görevi, Müslüman çocuklara okuma-yazma öğretmek, Kur'an-ı Kerim'i ezberletmek ve temel dini bilgileri aktarmaktır. Bu okulların resmi bir öğretim programı bulunmamakta, müfredat ve

yönetim vakıf kurucuları tarafından tesis edilmektedir. Diğer yandan, Enderun Mektebi, Osmanlı'nın idari elitini yetiştirmek üzere tasarlanmış, yalnızca seçkin erkek öğrencilere hizmet veren özel bir eğitim kurumudur. Bu mektep, yüksek düzeyde bir eğitim sunarak ve devletin yüksek bürokratlarını yetiştirerek önemli bir işlev görmüştür (Dulum, 2006: 24-26).

Osmanlı Devlet'inde Tanzimat devrinden itibaren kızlara mesleki eğitimin başlatıldığı görülmektedir. Bu dönemde meslek eğitiminin yapıldığı ana sahalar, el işçiliği ve sağlık alanıdır. 1859'da kız rüşdiyelerinin açıldığı görülmektedir. Rüşdiyenin müfredatında nakış dersleri bulunmaktadır. 1865'te ise öksüz kızların dikiş nakış işlerini öğrenmesi ve orduya fayda sağlayabilmesi için Islahhane açılmış ve bu kurum ilerleyen dönemde *Kız Sanayi Mektebi* adını alarak kızların ekonomideki istihdamını artırmıştır. 1843'de, *Tıbbiye Mektebi*'nde o döneme kadar sadece erkeklere verilen ebelik dersleri artık kadınlara da verilmeye başlanmıştır. 1854 Kırım savaşı sırasında Fransa'dan getirilen ve modern hemşirelik anlamında önemli bir kadın olan Florence Nightingale ve ekibinin Fransız askerlerin bakımı için Selimiye Kışlasına gelmeleri Osmanlı için bir örnek oluşturmuştur (Kurt, 2008: 103). Kadınların toplumsal hayata katılımı için en önemli adımlardan biri, kız çocuklarının eğitim alması yönündeki girişimlerdir. Özellikle 19. yüzyılda Tanzimat Dönemi'nde açılan İnas okulu, kadınların eğitim olanaklarına erişimini artırmıştır. 1914'te açılan İnas Darülfünunu (Kadınlar Üniversitesi), Osmanlı'da kadınların akademik hayata katılımında önemli bir dönüm noktasıdır (Baskın, 2015: 91- 102).

27 Mart 1912'de İçişleri Bakanlığı'ndan Sadaret'e yapılan bir başvuruda, Mekteb-i İnas-ı

Sultani'nin (Kız Lisesi) Osmanlı hayır kurumları arasında özel bir yere sahip olduğu vurgulanmıştır. Belirtildiğine göre okul, Ahmed Rıza Bey liderliğindeki Mekteb-i Sultânî-i İnâs Cemiyet-i Hayriyesi tarafından kurulmuş ve faaliyete geçmiş fakat okulun maddi kaynaklarının yetersizliği nedeniyle eksik tesisatı tamamlanamamış ve bu durum eğitimin kalitesini olumsuz etkilemiştir. Belgede, okulun finansal sorunlarının çözümü için ilginç bir öneri sunulmaktadır: Yıldız Sarayı'nda bulunan ve Maliye Bakanlığı'na teslim edilen değerli bir taç, Padişah'ın da onayıyla satılarak elde edilen gelirin okula aktarılması öngörülmüştür (BOA, ŞD, 34/11-4). Bu önerinin, okulun diğer ülkelerdeki benzer kurumlarla rekabet edebilir düzeye ulaştırılması amacıyla geliştirildiği anlaşılmaktadır. Bu belge, Osmanlı Devleti'nde hayır kurumlarının eğitim alanındaki rolünü ve toplumun modernleşme çabalarıyla bağlantılı olarak kadınların eğitime verilen önemi göstermektedir. Okulun kalitesinin diğer ülkelerdeki benzer kurumlarla eşdeğer olması için gerekli adımların atılması, Osmanlı modernleşme politikasının uluslararası bir rekabet anlayışını da içerdiğini ortaya koymaktadır. Maddi yetersizliklerin giderilmesi amacıyla, Padişah iradesiyle bir tacın satılarak elde edilen gelirin bu okula tahsis edilmesi önerisi, dönemin kaynak yaratma yöntemlerini ve eğitim alanına verilen önceliği vurgulamaktadır. Tacın bedelinin hayır işlerine harcanması, Osmanlı toplumunda hayırseverliğin eğitim gibi modernleşme çabalarına yönlendirilmesi konusunda dikkate değer bir örnektir. Bu girişim, kadın eğitiminin desteklenmesinde yalnızca reformların değil, toplumsal dayanışma ve devlet politikalarının da etkin bir şekilde rol oynadığını göstermektedir.

Meslek eğitimi ile ilgili kurumlar kadar kadınların bu kurumlar kavuşabilmesi sürecinde

gösterdikleri çaba ve fedakârlıklardan da bu kısımda bahsetmek bu manadan konuyu bütüncül olarak anlamlandırmak açısından önemlidir. Bu konuda kadın cemiyetlerinden bahsetmek mümkündür. Örneğin; 1908'de *Cemiyet-i Hayriye-i Nisvan* cemiyetinin kurulması kadınların ekonomik özgürlükleri anlamında önemli bir oluşum olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadın girişimciler tarafından şekillendirilen kurum, kız çocuklarının okuması için özel bir çaba göstermiştir (Öztürk, 2019: 18). Bundan başka 1868'de önemli bir basın kuruluşu olarak *Terakki Gazetesi*'nin anonim şekilde kadın mektuplarını yayınlarak kadın haklarına dair ilk sorgulamalara giriştiği görülmektedir. Gazetede, çok eşlilik, kadının ev dışındaki durumu vb. konularda yoğun eleştiriler yer almıştır. Gazete 1869'da haftalık bir dergi de çıkarmaya başlamıştır. *Terakki-i Muhadderat* adlı bu dergi de gazeteye benzer bir misyon yüklenmiştir. Dönem Avrupa'sındaki kadın ile Osmanlı kadınının durumunu karşılaştırılan içerikler, bu dergide sıkça yer almıştır (Gökçimen, 2008: 12). Örneğin derginin bir yayınında, Rabia adlı bir kadının yazısında şu ifadeler geçmektedir:

"Biz de insan değil miyiz?" sorusunun yanında şu satırlar yer almaktadır: "Şurasını iyi bilmek gerekir ki, ne erkekler kadınlara hizmetkâr, ne de kadınlar erkeklere cariye olmak için yaratılmıştır" (Malkoç, 2019: 655).

12 Temmuz 1895 tarihli Sadrazam Mehmed Said Paşa imzalı bir arşiv belgesinde, Osmanlı Devleti'nin kadın gazeteleri ile ilgili yaklaşımı belirgin bir şekilde ortaya konulmuştur. Belgede, Tarık Gazetesi başyazarı Mehmed Tahir Efendi'nin kadınlara yönelik konulara odaklanacak ve haftada iki kez yayımlanacak "Hanımlara Mahsus Gazete" isimli bir yayın için ruhsat talebinde bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Matbuat İdaresi

tarafından yapılan değerlendirmede, Mehmed Tahir Efendi'nin iyi hal sahibi olarak tanındığı ve gazete çıkarma ruhsatı verilmesinde herhangi bir sakınca görülmediği ifade edilmiştir (BOA, İ.DH, 1324/25-8). Görülen odur ki devletin, iyi niyetli olmak kaydı ile kadınların gazete neşretmesini engellenme niyeti yoktur. Osmanlı Devleti'nin kadın gazetecilere yönelik tutumunu gösteren bir diğer vesikada, kadın gazetecilerin çabalarının ödüllendirildiği görülmektedir. 18 Aralık 1898 tarihli, Sadrazam Halil Rıfat Paşa tarafından imzalanmış vesikada, "Hanımlara Mahsus Gazete"nin başyazarı Nigar Hanım ve gazetenin müdürü Şadiye Hanım'ın ödüllendirilmesi önerilmektedir. İlgili belgede, her iki kadın gazeteciye, gazetecilik alanındaki üstün hizmet ve gayretleri dolayısıyla Şefkat Madalyası verilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir (BOA, İ.TAL, 161/43-3). Osmanlı Devleti'nin bu tür ödüllendirme pratikleri, kadınların toplumdaki etkinliklerini ve sosyal katılımlarını destekleme yönünde önemli bir politika olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınlar, basın yayın organlarının yanı sıra dernekler ve sosyal organizasyonlar aracılığıyla da toplum hayatında aktif bir rol almaya çalışmışlardır. Bu çabalarının bir yansıması olarak, kadın derneklerinin kuruluşu ve işleyişi de dönemin yasal çerçevesinde ele alınmıştır. Özellikle 9 Nisan 1910 tarihinde Danıştay'ın verdiği bir karar, kadınların dernek kurma haklarına ışık tutmaktadır. Selanik Valiliği tarafından gönderilen ve "Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti" adıyla bir dernek kurma talebini içeren yazı, Danıştay Mülkiye Dairesi tarafından incelenmiştir. İncelenen yazıda, diğer milletlere mensup kadınların da dernekler kurduğu belirtilerek, Osmanlı kadınlarının da benzer bir hakka sahip olması gerektiği vurgulanmıştır. Fakat Cemiyetler Kanunu'nda kadınların dernek

kurmasına ilişkin açık bir hüküm olmadığı ifade edilmiştir. Bu duruma rağmen, Cemiyetler Kanunu, kadınların dernek kurmasını açıkça yasaklayan bir hüküm içermemekte, yalnızca dernek üyelerinin belli şartları taşıması gerektiğini belirtmektedir. Bu şartlar arasında üyelerin 20 yaşından küçük olmamaları, cinayet suçundan hüküm giymemiş olmaları ve medeni haklardan mahrum bulunmamaları yer almaktadır. Böylece, yasal çerçevede kadınların dernek kurma hakları, siyasi haklar gibi değerlendirilmemiş ve bu alanlarda kadınlara yönelik bir sınırlama olmadığı sonucuna varılmıştır. Yine, Selanik Valiliği'nin, derneğin dış işlerinin kurucu kadınların yakınları tarafından yürütülmesi gerektiği yönündeki önerisi, Danıştay tarafından gerekli görülmemiş ve kadınların kendi derneklerinin işlerini bağımsız bir şekilde yürütme yetkisine sahip olmaları gerektiği ifade edilmiştir (BOA, DH.MUI, 76-1/70-3). Bu karar, Osmanlı döneminde kadınların toplumsal ve ekonomik hayatta daha etkin roller üstlenmelerine olanak tanıyan önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.

28 Temmuz 1918 tarihli bir Danıştay kararında ise Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, kamu yararına hizmet veren bir dernek olarak tescil edilmiştir. Bu karar, kadın hareketleri açısından büyük bir dönüm noktasıdır. İsmail Hakkı Bey tarafından Danıştay'a sunulan dilekçe, İçişleri Bakanlığı'ndan gelen ve derneğin faaliyetlerini detaylı bir şekilde anlatan bir yazı ile desteklenmiştir. Yapılan değerlendirmelerde, derneğin 1916 yılından itibaren kimsesiz kadınlara iş bulma konusunda önemli rol oynadığı, bunun yanı sıra kadınların namuslu ve bağımsız bir şekilde çalışarak hayatlarını sürdürmelerini teşvik ettiği ve bu yolla hem ekonomik hem de ahlaki açıdan ülkeye katkıda bulunduğu belirtilmiştir. Bu

tespitler sonucunda, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin kamu yararına hizmet eden dernekler arasına alınması yönünde bir karar verilmiş ve bu karar Cemiyetler Kanunu'nun 17. Maddesi uyarınca resmîyet kazanmıştır (BOA, İ.DUI, 116/29-2). Bu karar, Osmanlı Devleti'nin kadınların toplumsal hayattaki varlıklarını ve katkılarını resmi olarak tanıdığını ve desteklediğini göstermektedir. Aynı zamanda, dönemin sosyo-ekonomik şartlarında kadınların daha aktif roller üstlenmeleri için gerekli yasal ve sosyal zeminin oluşturulduğunu da işaret etmektedir.

12 Aralık 1920 tarihinde Maliye Bakanlığı'ndan Sadaret'e gönderilen bir yazıda, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin yanı sıra Malulin-i Askeriye Muavenet Heyeti'nin de vergi muafiyeti talepleri ele alınmıştır. Bu yazıda, Malulin-i Askeriye Muavenet Heyeti'nin hayır derneği olması sebebiyle, bu heyete ait olan ve çeşitli sinemalar gibi işletmelerin gelir vergisinden muaf tutulması istenmiştir. Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi için daha önce uygulanan muafiyetin de hatırlatıldığı da görülmektedir. 3 Nisan 1917 tarihli Gelir Vergisi Kararnamesi'nin ek maddesi gereğince, devlet tarafından onaylanmış hayır kurumlarının gelir vergisinden muaf tutulduğu belirtilmiştir. İstanbul Defterdarlığı'ndan gelen yazıya dayanarak, Islahat-ı Maliye Komisyonu Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin de hayır kurumu sayılmasını ve gelir vergisinden muaf tutulmasını uygun görmüştür. Belgeden anlaşıldığı üzere, hem Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin hem de Malulin-i Askeriye Muavenet Heyeti'ne ait işletmelerde yürütülen ticari faaliyetler, elde edilen gelirlerin şahıslara değil, sadece asker malullerine ve ihtiyaç sahibi kadınlara yardım amacıyla kullanıldığı için, bu işletmelerin gelir vergisi mükellefiyetinden

muaf tutulması Hazine tarafından da uygun bulunmuştur (BOA, ŞD, 490/4-2).

Bu ve benzeri gelişmelerden hareketle sayıları hızla artan Osmanlı kadın cemiyetlerine genel bir ad olarak *Osmanlı Hareket-i Nisvanı* denilmiştir (Zihnioğlu, 2003: 2). Önde gelen bu oluşumları şu şekilde sıralamak mümkündür: *Şevkat-i Nisvan, Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi, Asri Kadın Cemiyeti, Tefeyyüz Cemiyeti, Teal-i Nisvan Cemiyeti, Teâlî-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti, Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, Nisvan-ı Osmaniye İmdat Cemiyeti, Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyeti, Müdafa-i Milliye Hanımlar Heyeti, Anadolu Kadınları Müdafa-i Vatan Cemiyeti, İstihlâk-ı Milli Kadınlar Cemiyeti, Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Türk Kadınları Bıçkı Yurdu Cemiyeti, Esirgeme Cemiyeti, Cemiyet-i Hayriye-yi İslamiye, Donanma Cemiyeti Hanımlar Şubesi, İnas Darülfünunu Mezunlar Cemiyeti, Kırmızı-Beyaz, Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti* (Gökçimen, 2008: 16; Kaymaz, 2010: 339).

Osmanlı kadınları, edebiyat ve sanat aracılığıyla da toplumsal hayatta varlık göstermiştir. Özellikle roman ve şiir türlerinde eser veren kadın yazarlar, kadının iç dünyasını ve toplumsal konumunu ele alarak bir farkındalık yaratmışlardır. Fatma Aliye Hanım, Halide Edib Adıvar gibi isimler, yazıları ile Osmanlı toplumunda kadın haklarının savunucusu olmuştur (Şengi, 2018: 602-603; Küçükgörmen, 2010: 231-266). Batılılaşma sürecinde kadın ressamlar ve müzisyenler de kadınların varlığını ortaya koymuştur. Örneğin Mihri Müşfik, Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet döneminin ilk kadın ressamlarından biridir. Sanat eğitimini Paris'te almış ve Batılı

üslupta eserler üretmiştir. Dönemin önemli simalarının portrelerini çizen Müşfik, aynı zamanda Türkiye'deki kadınların sanat eğitimi almasına öncülük etmiş bir figürdür. İlk kadın sanat okulu olan İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurucusudur. Batı sanatını benimseyerek kendi sanatını şekillendiren Müşfik, Osmanlı'da ve Türkiye'de kadınların sanata katılımını teşvik eden çalışmalarıyla tanınmıştır (Yavuz, 2021: 7). Osmanlı müzik sahnesinin en tanınmış kadın bestecilerinden biri olan Leyla Saz, sarayda yetişmiş bir besteci ve şairdir. Klasik Türk musikisi makamlarında eserler bestelemiş ve birçok şarkının güftesini yazmıştır (Yazıcıoğlu, 2011: 25). Osmanlı'nın klasik Türk müziği bestecilerinden olan Dilhayat Kalfa, 18. yüzyılda yaşamıştır. Enderun'da eğitim almış ve özellikle ağır semai ve beste türlerinde eserler vermiştir. Kadın bestecilerin çok az olduğu bir dönemde müzikte önemli bir yer edinmiştir (Ergen, 1994: 81). Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemine uzanan bir sanat kariyerine sahip olan Neveser Kökdeş, Batı ve Türk müziği tarzlarını birleştiren çalışmalarıyla tanınmaktadır (Karlıklı, 2019).

6 Aralık 1906 tarihli İçişleri Bakanlığından Milli Eğitim Bakanlığı'na gönderilen bir yazıda, İstanbul'da kadınlara özel bir müzik okulu açılması önerisi ele alınmıştır. Bu öneri, Madam Hacı Foti tarafından yapılmıştır. Madam Foti, Avrupa'da aldığı müzik eğitimini İstanbul'daki kız öğrencilere aktarmak istediğini belirtmiş ve bu doğrultuda yalnızca kadınlara yönelik bir müzik okulu açmayı planladığını ifade etmiştir. Yazıda belirtildiğine göre bu okulun açılması, İstanbul'daki İslam kızlarına ve kadınlarına büyük bir fayda sağlayacaktır. Bu sayede, Beyoğlu'ndaki mevcut okullara gitme ya da özel ders alma gerekliliği ortadan kalkacaktır. İçişleri Bakanlığı bu öneriyi, Milli Eğitim Bakanlığı'na iletilmiş, eğer bakanlık tarafından bir engel

görülmezse, gereken işlemlerin yapılmasını talep etmiştir (BOA, DH. MKT, 1132/91). Bu belge, Osmanlı Devleti'nde 20. yüzyıl başlarında kadınların sanatsal ve kültürel eğitimine yönelik ihtiyaçların farkına varıldığını ve bu doğrultuda girişimlerde bulunulduğunu göstermektedir. İstanbul'da yalnızca kadınlara yönelik bir müzik okulu açılması talebi, hem kadınların sanat eğitimi almasını destekleyen bir adım hem de dönemin toplumsal değerleriyle uyumlu bir çözüm sunma çabası olarak değerlendirilebilir. Benzer şekilde 19 Nisan 1910 tarihinde Sedaret makamından Eğitim ve İçişleri Bakanlığı'na gönderilen dilekçede, Enise Hanım'ın Beşiktaş Muradiye Mahallesi'ndeki konağını bağışlaması ve bu konağın "Kız Sanat Okulu" olarak kullanılmak üzere eğitim kurumu haline getirilmesi planı ele alınmıştır. Enise Hanım, konağını bağışlamakla kalmayıp konağa ait tüm vergileri ödemeyi de üstlenmiştir. Bu bağışın onay süreci, Danıştay tarafından incelenmiş ve uygun bulunmuş; ayrıca bu karar bir padişah iradesiyle de desteklenmiştir. Eğitim ve İçişleri Bakanlığı'na yapılan çağrı ile Enise Hanım'ın bağışının pratikte hayata geçirilmesi için gerekli adımların atılması istenmiştir (BOA, BEO, 3735/280078). Enise Hanım'ın bu cömert davranışı, kadınların toplumsal hayatta daha etkin rol alabilmesi için yapılan özel yatırımların somut örneklerinden biridir.

Osmanlı'da kadınlar, özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren ekonomik faaliyetlere daha fazla katılmıştır. Kadınların çalışma hayatına dahil olması, öncelikle tekstil, zanaat ve ticaret gibi alanlarda görülmüştür. Kadınların işgücüne katılımı, bir yandan aile gelirini artırmayı hedeflerken diğer yandan kadının ekonomik bağımsızlığını sağlamayı amaçlamıştır (Özkerem & Arslanel, 2011: 1-10). 18 Mart 1899 tarihinde İçişleri Bakanlığından

Konya Valiliğı'ne gönderilen bir yazıda, Isparta'daki İslam kadınlarının çalışma koşulları üzerine endişeler dile getirilmiştir. Yazıda, Müslüman kadınların Hristiyan hanelerine hizmetçi olarak gitmelerinin İslam adabına uygun olmadığı vurgulanmış ve bu durumun önlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Önerilen çözüm; Müslüman mahallelerinde halı tezgahları kurularak İslam kadınlarının kendi toplulukları içerisinde sanat ve zanaatla uğraşmalarının teşvik edilmesidir (BOA, DH. MKT, 2179/9). Bu yaklaşımın, kadınların dışarıdaki etkilerden korunarak kendi kültürel ve dini çerçeveleri içinde çalışmalarını sağlama amacını taşıdığı görülmektedir. 7 Temmuz 1902 tarihli Vergi İdaresi'nin Sadaret'e ilettiği resmi bir dilekçede de Yunanistan'dan İzmir Gümrüğü'ne varan kadın yolcuların yanlarında ve üzerlerinde zararlı yayınlar, silahlar ve yanıcı maddeler bulundurduklarının belirlendiği bildirilmektedir. Bu tespitin, geçici olarak görevlendirilen kadın kolcu tarafından yapılan üst aramaları sonucunda ortaya çıkarıldığı da eklenmiştir. Böylece Gümrük salonunda güvenliği sağlamak ve kaçakçılığı önlemek amacıyla kadın yolcuların üstlerini arayabilecek kadın kolcuların bulunması gerekliliği vurgulanmıştır. Geçici olarak bu görevi yürüten kadın kolcunun, aylık 100 kuruş maaşla sürekli görev yapmaya ikna edildiği ancak İzmir Rüsumat İdaresi'nin bu maaşı karşılayacak bir kaynak bulamadığı belirtilmiştir. Dilekçede bu kolcunun maaşının olağanüstü harcamalar kaleminden karşılanabileceği, ancak görevlendirmenin sürekliliği nedeniyle konunun yüksek makamlarca uygun bulunması ve onaylanması gerektiği belirtilmiştir (BOA, ŞD, 594/14). Bu dilekçe, kadınların iş gücüne katılımının geleneksel sektörlerin ötesine geçerek değişen ihtiyaçlara uyum sağlayacak şekilde çeşitlendiğini göstermektedir.

Son olarak ifade edilebilir ki I. Dünya savaşı, kadının ekonomik katılımı noktasında önemli bir kırılma olmuştur. Savaş sırasında erkeklerin cepheye olması, kadınların kamu hizmetlerinde ve üretim süreçlerinde daha aktif bir rol üstlenmesini zorunlu kılmıştır (Öztürk, 2010: 19). Kadınlar, bu dönemde fabrikalarda, tarlalarda, atölyelerde ve hatta yönetim kademelerinde çalışmaya başlamışlardır. Özellikle askeri malzeme üretimi, gıda sanayii ve sağlık hizmetleri gibi stratejik öneme sahip alanlarda kadın işgücü vazgeçilmez hale gelmiştir. Bu süreç, kadınların toplumsal cinsiyet rollerini yeniden şekillendiren ve onlara yeni fırsatlar sunan bir dönüşüm süreci olarak işlev görmüştür. Kadınların bu dönemde gösterdiği çaba ve başarı, toplumun kadınlara bakış açısını değiştirmeye başlamış ve kadınların toplum içindeki saygınlığını artırmıştır. Savaşın zorluklarına rağmen, kadınlar üretim süreçlerindeki başarılarıyla ekonomik bağımsızlıklarını pekiştirmiş ve sosyal statülerini yükseltmiştir (Kurnaz, 2018:227-232).

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların ekonomik yaşamdaki yeri, tarihsel, sosyal ve yasal çerçeveler ışığında şekillenmiş ve farklı dönemlerde çeşitli değişimlere uğramıştır. Çalışmanın bulguları, kadınların ekonomik katılımının sosyal normlar, dini kurallar ve yasal düzenlemeler tarafından sınırlandırılmış olmakla birlikte, toplumsal ve ekonomik hayatın birçok alanında aktif roller üstlendiklerini göstermektedir. Bu sonuçlar, hem Osmanlı arşiv belgelerine dayanan tarihsel kanıtlar hem de literatürdeki değerlendirmelerle desteklenmiştir.

Kadınların ekonomik faaliyetlere katılımı, kırsal ve kentsel bölgeler arasında farklılık

göstermiştir. Kırsal kesimde kadınlar tarımsal üretimde yoğun bir şekilde yer alırken, kentlerde zanaatkarlık, tekstil, küçük ölçekli ticaret ve pazar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Osmanlı kadınlarının ev ekonomisine ve yerel üretim süreçlerine katkıları önemli olmakla birlikte, bu katkılar genellikle aile ekonomisi çerçevesinde değerlendirildiği için ekonomik sistemin bir parçası olarak görünürlükleri sınırlı kalmıştır.

Kadınların ekonomik hayata katılımını sınırlandıran en önemli unsurlar, toplumsal normlar ve ahlak anlayışı olmuştur. Şeri hukuk çerçevesinde kadınlara bireysel mülkiyet, miras ve ticaret yapma gibi haklar tanınsa da bu hakların kullanımı sosyal baskılar ve toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle çoğu zaman sınırlı kalmıştır. Kadınların ekonomik hayatta daha fazla yer almasını teşvik eden bazı reformlar yapılmış olsa da bu reformlar genellikle kısıtlayıcı normlar ve uygulamalarla dengelenmiştir.

Tanzimat Dönemi ve sonrasında gerçekleştirilen reformlar, kadınların eğitim, meslek edinme ve ekonomik katılımlarında belirgin bir artışa yol açmıştır. Kız rüşdiyeleri, sanayi mektepleri ve ebelik gibi alanlarda verilen eğitimler, kadınların mesleki hayatta daha görünür olmalarını sağlamıştır. Ayrıca, Cemiyet-i Nisvan gibi kadın derneklerinin çalışmaları, kadınların ekonomik bağımsızlığını artırma ve toplumsal hayatta daha aktif roller üstlenme çabalarına önemli katkılar sunmuştur.

Osmanlı'daki kadın hareketleri, özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren kadınların ekonomik ve toplumsal haklarını savunan önemli bir zemin oluşturmuştur. Bu hareketler, kadınların ekonomik bağımsızlıklarını destekleyen girişimlere öncülük etmiş, kadınların iş gücüne katılımını teşvik etmiş ve

eğitim olanaklarının genişletilmesine katkıda bulunmuştur.

Osmanlı kadınlarının ekonomik hayattaki varlığı, yalnızca ekonomik süreçlere katılımlarını değil, toplumsal değişimi de etkilemiştir. Kadınların eğitim ve meslek edinme yoluyla kazandıkları ekonomik bağımsızlık, toplumsal yapının dönüşümüne önemli bir zemin hazırlamıştır. Özellikle modernleşme döneminde kadınların ekonomik katılımının artması, toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadınların kamusal alandaki temsiline yönelik farkındalık yaratmıştır.

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların ekonomik katılımını tarihsel belgeler

ve literatür ışığında değerlendirerek, bu sürecin toplumsal ve ekonomik dinamiklerini ortaya koymuştur. Kadınların ekonomik hayata katılımının önündeki engellerin sosyal ve yasal düzenlemelerle nasıl şekillendiğini anlamak, günümüzde de toplumsal cinsiyet eşitliğini geliştirme çabalarına ışık tutabilir. Bundan sonraki çalışmalarda, Osmanlı kadınlarının ekonomik katılımını daha geniş bir coğrafi ve kültürel bağlamda ele almak, farklı etnik gruplar ve sosyal sınıflar arasındaki farkları detaylandırmak faydalı olacaktır. Ayrıca Osmanlı kadınlarının ekonomik faaliyetlerinin modern Türkiye'deki kadın hareketleri üzerindeki etkisi de araştırılarak, bu tarihsel süreçler arasındaki süreklilikler ve kopukluklar analiz edilebilir.

KAYNAKÇA

Akköy Yıldız, S. (2021). 17. ve 18. yüzyıllar arası Osmanlı Devleti'nde kadın ve aile [Yüksek lisans tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

Atalay, E. (2021). 19. yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda kadın kıyafetinin evrimi. *Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1(2), 129–162.

Baskın, B. (2008). II. Meşrutiyet'te kadın eğitimine yönelik bir girişim: İnas Darülfünunu. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (38), 89-123.

Bilgen Şengil, F. (2010). II. Meşrutiyet dönemi fikir akımlarının kadın algısı [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

Çelik, S. (2005). Sosyal ekonomik açıdan Osmanlı kadını (1800–1850) [Yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi].

Çubukçu, H. (2015). Bâciyân-ı Rûm ve Anadolu tasavvufundaki yeri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (5), 217–231.

Dulum, S. (2006). Osmanlı Devleti'nde kadının statüsü, eğitimi ve çalışma hayatı (1839–1918) [Yüksek lisans tezi, Osmangazi Üniversitesi].

Düzbakar, Ö. (2016). 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde kadınların ekonomik alandaki faaliyetlerine yönelik olarak Bursa şer'iyye sicillerine yansıyan örnekler. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(30), 93–108.

Ergen, G. (1994). Dilhayat Kalfa'nın hayatı, eserleri ve Türk müziğindeki yeri [Yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi].

Genç, M. (1991). 18. yüzyılda Osmanlı sanayii. *Dünü ve Bugünü İle Toplum ve Ekonomi*, (2), 99–124.

Genç, M. (1999). 19. yüzyılda Osmanlı iktisadi dünya görüşünün klasik prensiplerindeki değişimler, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (6), 1–8.

Gökçimen, S. (2008). Ülkemizde kadınların siyasal hayata katılım mücadelesi. *Yasama Dergisi*, (10), 5–59.

Güneş Akalın, N. (2015). 20. yüzyılda bir kadın besteci: Neveser Kökdeş [Yüksek lisans tezi, Haliç Üniversitesi].

İnalcık, H. (2008). *Doğu Batı makaleler II*. Doğu Batı Yayınları. Ankara.

Karlıklılı, S. (2019). Osmanlı dönemi musiki hayatı ve dönemin kadın tanburileri üzerine bir değerlendirme. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(6), 390-398.

Karta, N. (2016). The role of women on the ottoman economics. *PressAcademia Procedia*, 2(1), 105–117.

Kavuncu, M. (1999). Osmanlılarda aile ve kadın. *Dini Araştırmalar*, 1(4), 143–168.

Kaymaz, İ. Ş. (2010). Çağdaş uygarlığın mihenk taşı: Türkiye’de kadının toplumsal konumu. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 46, 333–366.

Koçak, Z. (2018). Osmanlı toplumunda Müslüman kadınların kadı mahkemelerini kullanma pratiği: Vidin örneği (1700–1750). *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 167–210.

Kuran-ı Kerim.

Kurnaz Ş., F. (2018). Mağdur ve sembol: I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti’nde kadına yönelik propaganda. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 44(44), 217-243.

Kurnaz, Ş. (1991). *Cumhuriyet öncesinde Türk kadını (1839–1923)*. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı. Ankara.

Kurt, F. (2020). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı kadın modernleşmesi [Yüksek lisans tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi].

Kurt, S. K. (2008). Osmanlı Devleti’nde kadınların eğitimi (1839–1920) [Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi].

Küçükgörmən, G. C. (2010). Halide Edip Adıvar’ın romanlarında kadın ve kadın eğitimi [Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi].

Malkoç, S., & Vefikuluçay Yılmaz, D. (2019). Osmanlı dönemi kadın dergileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(63), 654–659.

Özgün, C. (2008). Osmanlı ekonomi politikğine kısa bir bakış (XVIII-XIX. yüzyıllar). *Tarih Okulu*, 1(5), 5–17.

Özkiraz, A., & Arslanel, M. N. (2011). İkinci Meşrutiyet döneminde kadın olmak. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(1), 1–10.

Öztürk, G. (2019). Osmanlı kadın hareketi öncülerinden Hanımlara Mahsus Gazete’de ideal evlilik ve aileye bakış [Yüksek lisans tezi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi].

Öztürk, S. (2010). Birinci Dünya Savaşı sonunda Türk kadını ve Türk kadını dergisi [Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi].

Pamuk, Ş. (2016). *Osmanlı ekonomisi ve kurumları (4. baskı)*. İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.

Sırım, V. (2015). Osmanlı kadınının ekonomik hayata etkin katılımı: Baciyan-ı Rûm örneği. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 4(8), 118–125.

Şengi Baylı, G. G. (2018). Osmanlı’da kadının uyanışı: Fatma Aliye Hanım. *Cedrus*, 6, 597–611.

Temizer, N. C. (2022). 19. yüzyılda Batı’da ve Osmanlı’da kadının sosyal ve ekonomik hayattaki yeri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Kadın ve Aile Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 51–70.

Yakın, B., & Aydoğan, E. (2019). Osmanlı’da kadınların ekonomik hayata katkısı: Beratlı kadınlar. *TÜBAV Bilim Dergisi*, 12(4), 26–44.

Yavuz, A. (2021). Modernleşme ve çağdaş sanatta kültürel iletişimin ilk Türk kadın ressamı: Mihri Müşfik. *Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 3(2), 7–18.

Yazıcıoğlu, T. (2011). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Leyla Saz ve eserlerinin sosyolojik analizi [Yüksek lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi].

Yılmaz, A. (2010). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e: Kadın kimliğinin biçimlendirilmesi. *ÇTTAD*, 9(20–21), 191–212.

Arşiv Vesikaları

BOA, ŞD, 2427/12-4

BOA, C.İKTS, 24/1186-1

BOA, A. DVN. MHM, 5/47

BOA, DH. MKT, 1795/18

BOA, ŞD, 34/11-4

BOA, İ.DH, 1324/25-8

BOA, İ.TAL, 161/43-3

BOA, DH. MUİ, 76-1/70-3

BOA, İ. DUT, 116/29-2

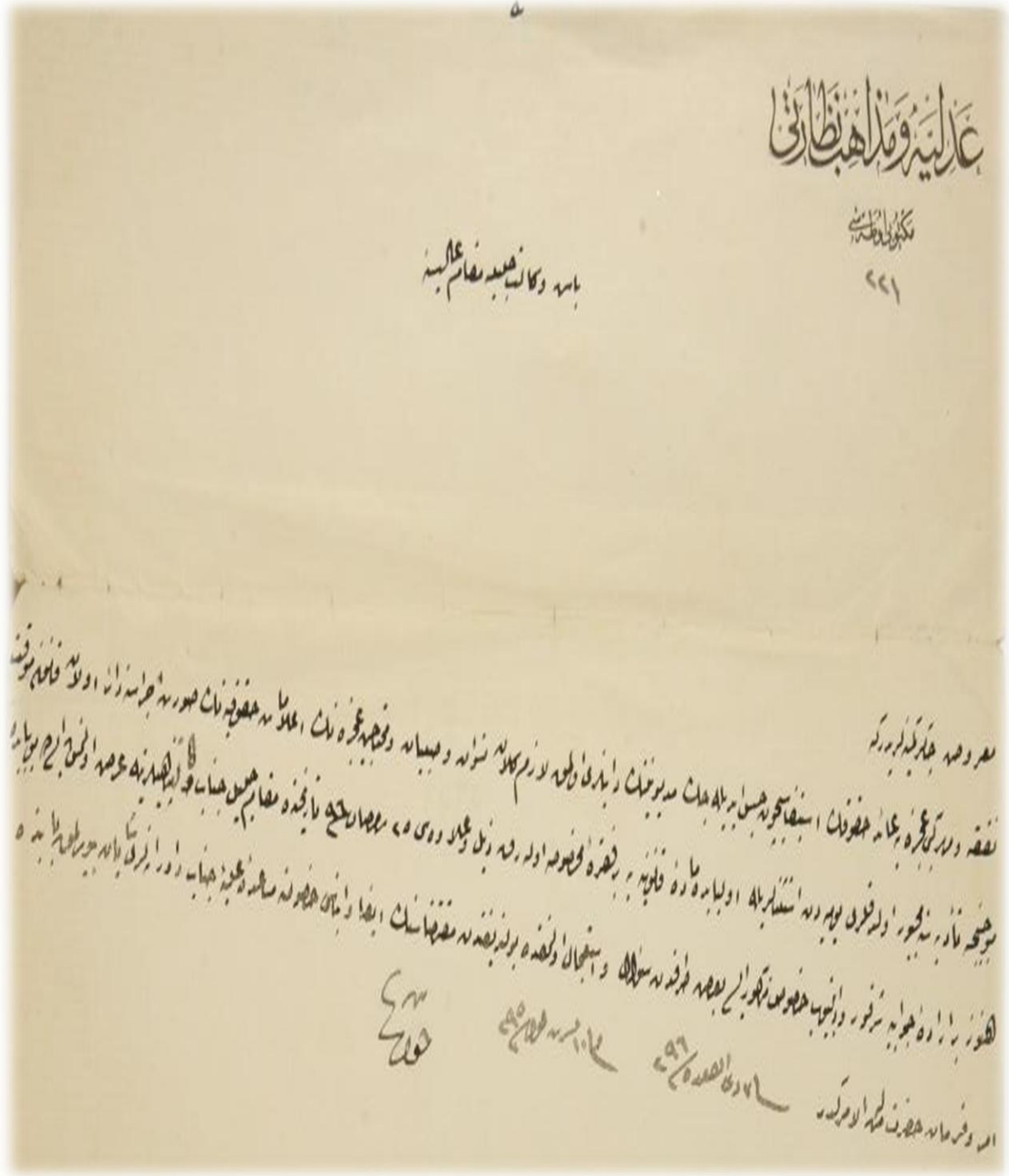
BOA, ŞD, 490/4-2

BOA, DH. MKT, 1132/91

BOA, BEO, 3735/280078

BOA, DH. MKT, 2179/9

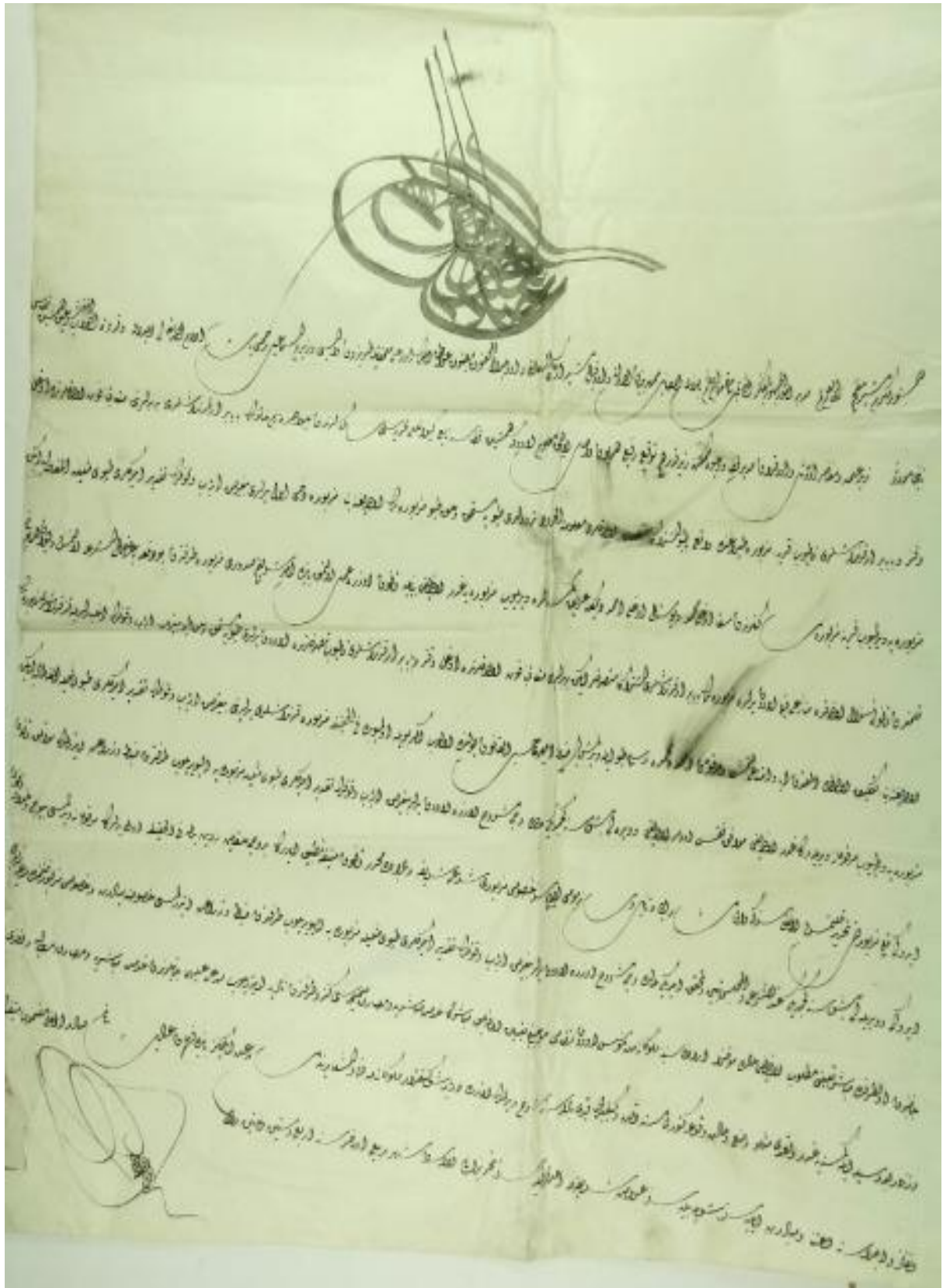
BOA, ŞD, 594/14

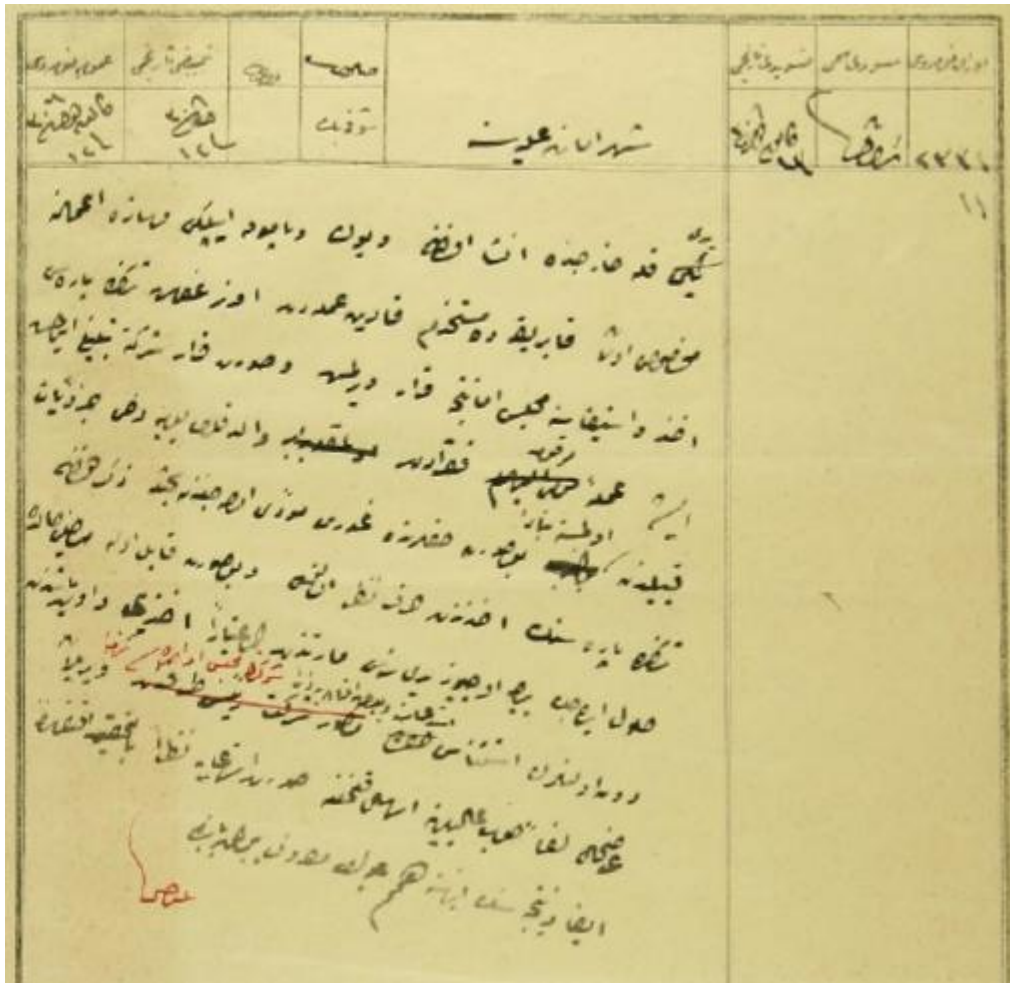
Ek 1 . Kadın, Çocuk ve Yaşlıların Mahkeme Kararı İçin Ödemeye Zorunlu Oldukları İlam Ücretinden Muaf Tutulmaları Hakkında (BOA, ŞD, 2427/12-4).

Ek 2 Bazı Kazalarda Kadın ve Çocukların Satıldığı Bezlerden Vergi Alınmaması Hakkında (BOA, C.İKTS, 24/1186-1).

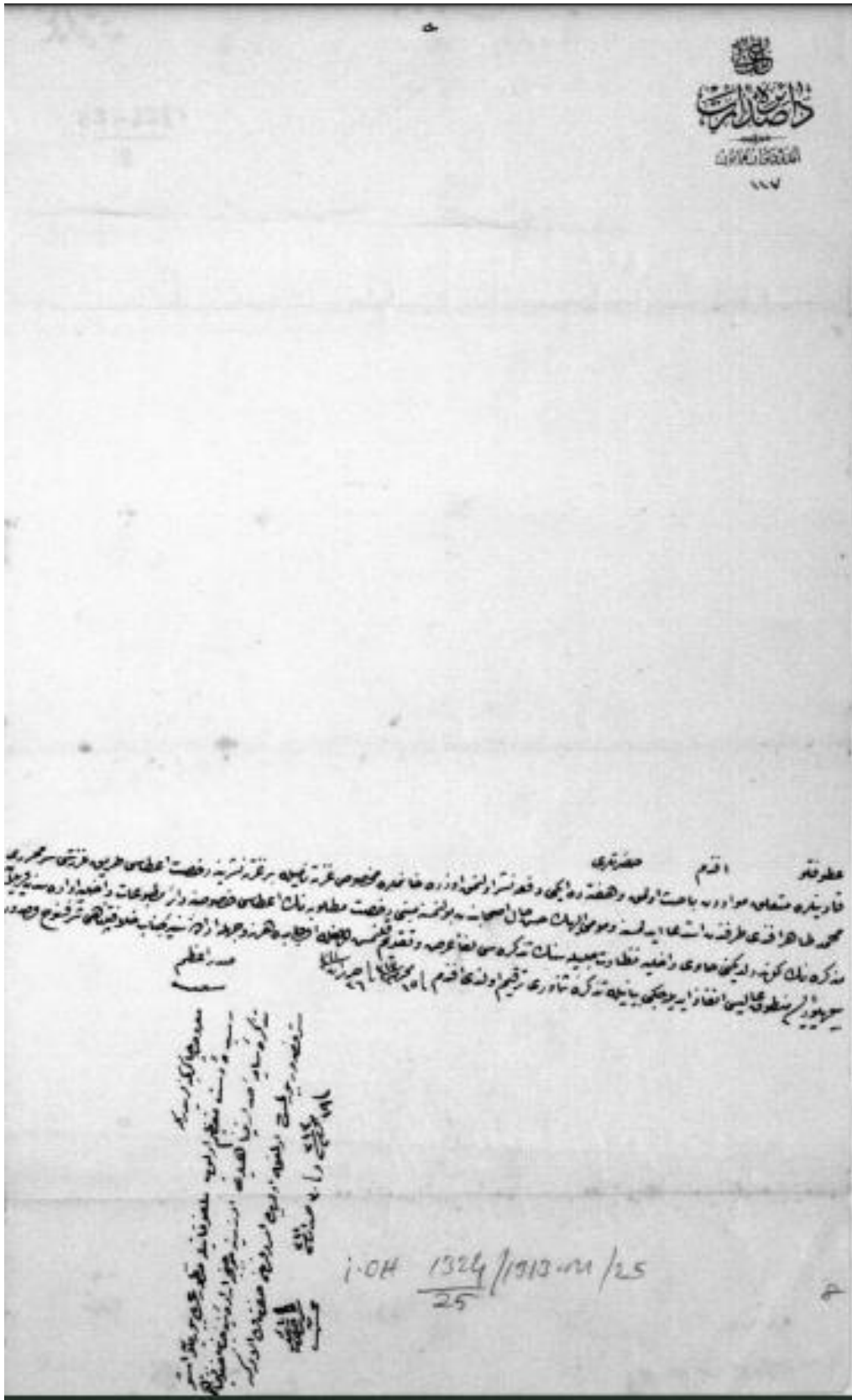
Ek 3 Miras Kalan Tarlalarına El Konulan Bir Kadının Mallarının Kendisine İade Edilmesi Hakkında (BOA, A. DVN. MHM, 5/47).

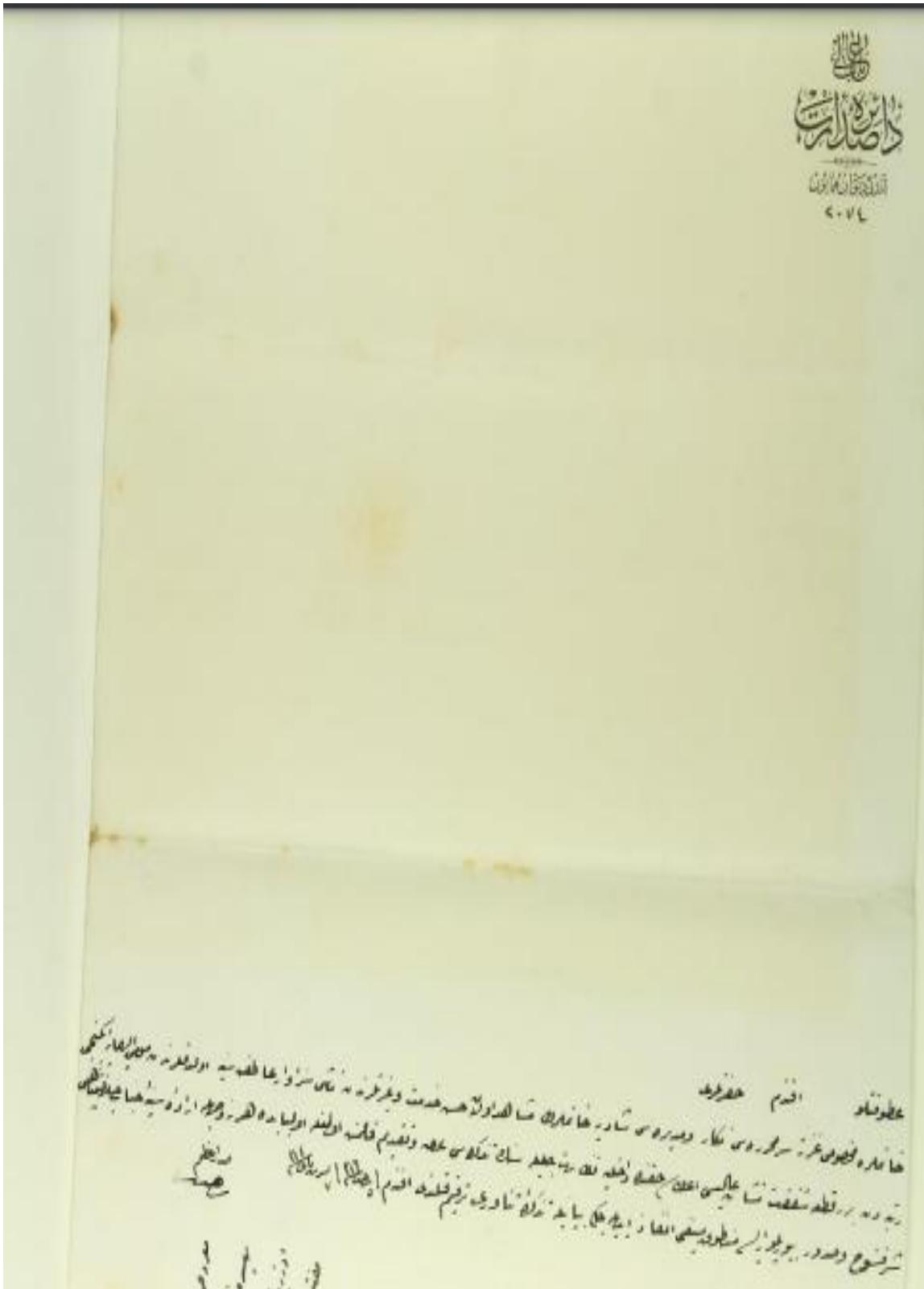
Ek 4 Bir Fabrikada Çalışan Kadın İşçilerden Evrak Parası Alınmaması Hakkında (BOA, DH. MKT, 1795/18).

Ek 5 Yıldız Sarayı'ndaki Tacın Satılması ve Gelirinin Mekteb-İ İnası Sultani'ye Harcanması Hakkında (BOA, ŞD, 34/11-4).

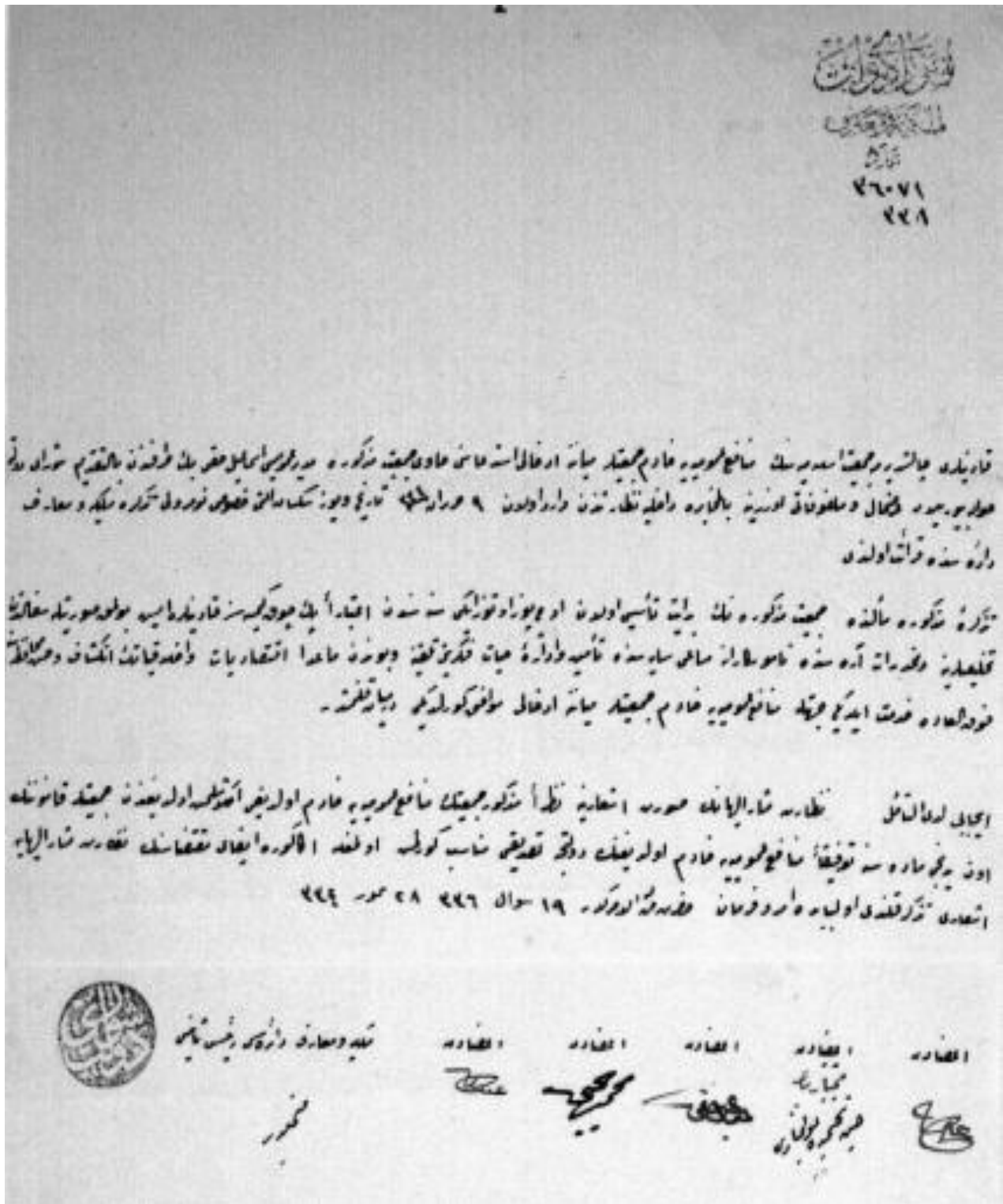
Ek 6 “Hanımlara Mahsus Gazete” Adlı Gazetenin Yayınlanmasına İzin Verilmesi Hakkında (BOA, İ.DH, 1324/25-8).

Ek 7 Hanımlara Mahsus Gazete'nin Başyazarı Nigar Hanım ve Gazetenin Müdürü Şadiye Hanım'a Şefkat Madalyası Verilmesi Hakkında (BOA, İ.TAL, 161/43-3).

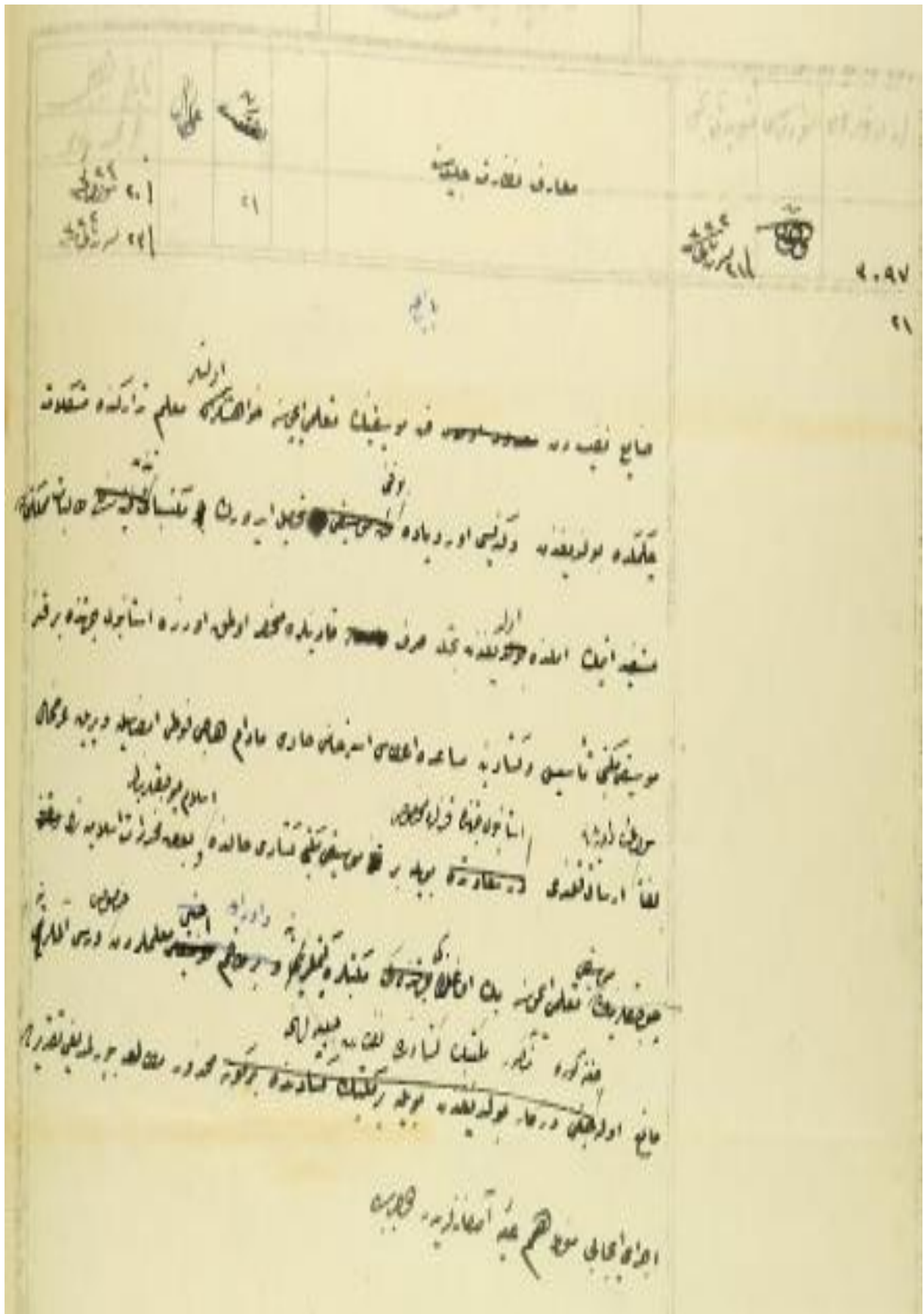
Ek 8 Kadınların Dernek Kurabilecekleri Hakkında (BOA, DH.MUI, 76-1/70-3).

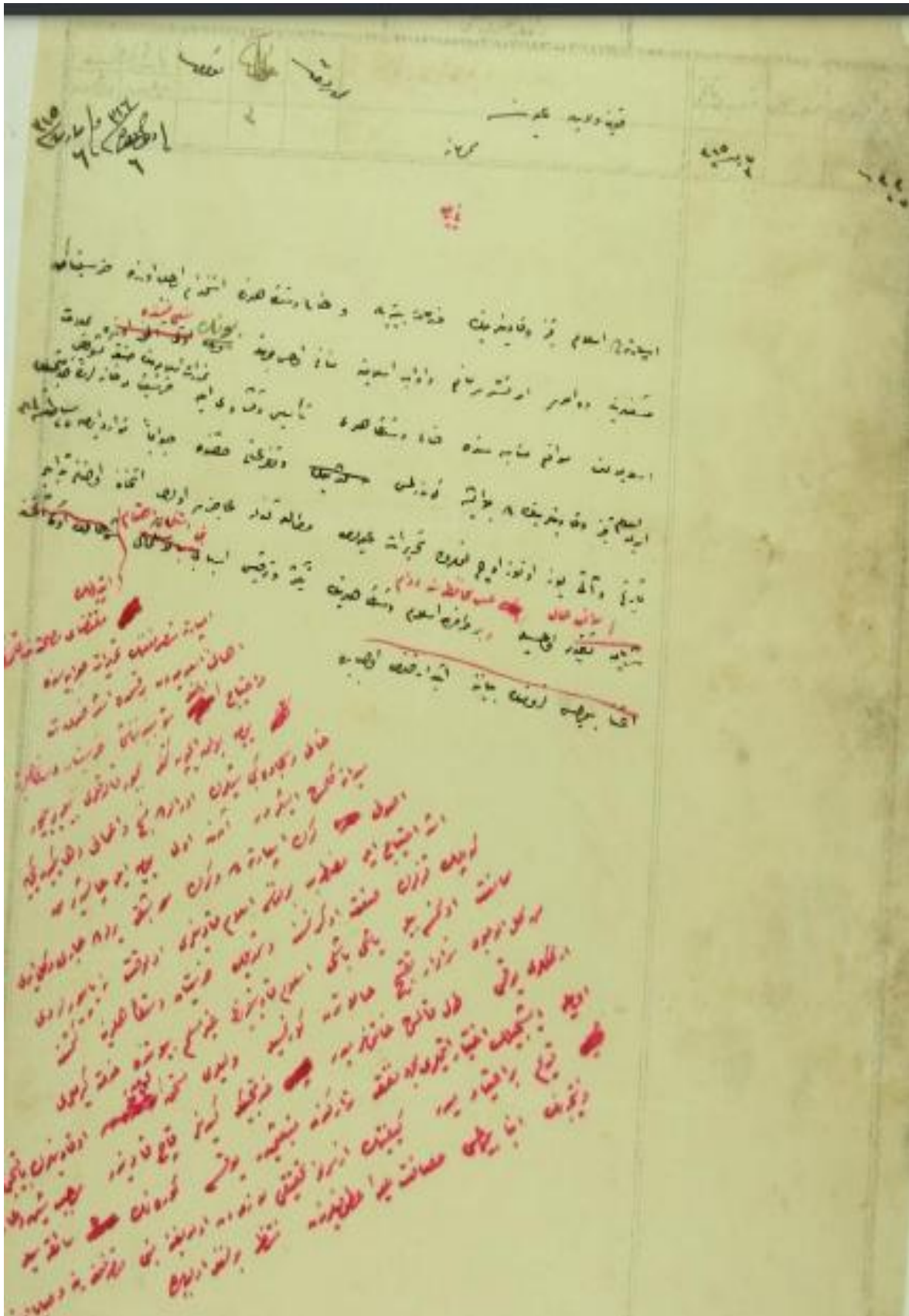
Ek 9 Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin Kamu İçin Yararlı Olduğu Hakkında (BOA, İ.DUİT, 116/29-2).

Ek 10 Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin Gelir Vergisinden Muaf Tutulması Hakkında (BOA, ŞD, 490/4-2).

Ek 11. İstanbul'da Müslüman Kızlar ve Kadınlar İçin Müzik Okulu Açılması Hakkında (BOA, DH.MKT, 1132/91).

Ek 13 Isparta'da Halı Tezgahları Kurulması Gerekliği Hakkında (BOA, DH.MKT, 2179/9).

Ek 14 İzmir Gümrüğü'nde Kadın Kolcunun Görevlendirilmesi Hakkında (BOA, ŞD, 594/14).